

ירושלים של מקרא

עיון בתולדותיה של ירושלים

כפי שעולה מן המקרא והמקורות החיצוניים

מוקדש לזכרה של רוחמה קארו
אשת חסד ואהבת האדם.

ירושלים במקרא – עיון מסכם

הקדמה

על אף המחקר האנטנסיובי, ולמרות הממצא הארכיאולוגי, הכתובים המקראיים המתייחסים לירושלים מותירים שאלות רבות שלא באו על פתרונן. נפתח בשאלה המרכזית: היכן שכנה ירושלים בימי דוד ושלמה – על "הגבעה המזרחית" או על "הגבעה המערבית" (ראה מפה טופוגרפית של ירושלים). אין ספק, כי בתקופה הקדומה התרכז היישוב ליד המעיין ("גיחון", כפי שהוא נקרא על-ידי חלק גדול מן החוקרים – וכך במפה – אך יוסף בן מתתיהו וחלק מן החוקרים מזהים אותו עם מעיין "השילוח"). אולם משעה שהאדם מצא פתרונות לאגירת מים – בבורות ובתעלות – לא הייתה מניעה מלהתיישב על "הגבעה המערבית" (העיר העתיקה היום). ואכן מפעלי-המים של ירושלים – הפיר ("הצינור"), הנקבה והתעלה – אף הם מעוררים שאלות לגבי תקופתם וייעודם. מטרת המאמר, אפוא,

מפה טופוגרפית של ירושלים

להציע את מגוון הדעות ואת המוסכם על מרבית החוקרים; והקורא יאמץ את שמתקבל על דעתו.

תאריכים: ירושלים; עיר דוד; נקבת השילוח; חומות ירושלים; מנסרת שסנחריב; מפעל המים.

ירושלים נזכרת בספרי יהושע ושופטים, אולם המקרא מציג מסורות שונות על כיבושה. מקום העקידה בהר המוריה נזכר כבר בספר בראשית כמקום שבו ה' יראה, אולם בתקופת השופטים ירושלים היא עיר נכריה וזנוחה, בעוד שהמרכז הדתי של עם-ישראל נמצא בשילה. מקום המקדש נתגלה לדוד על-ידי המלאך המורה לו לבנות מזבח בגורן ארוונה היבואי. אולם דוד בחר בירושלים כעיר בירתו שנים רבות קודם לכן. האם הייתה זו יזמתו האישית של דוד או צו מגבוה. המחקר הארכיאולוגי בירושלים שנמשך כבר למעלה ממאה שנים, העשיר אותנו בממצאים לרוב. מהו היחס שבין הסיפור המקראי לממצא זה. האם הממצא הארכיאולוגי תואם את הסיפור המקראי או שונה ממנו. ירושלים של ימי בית ראשון משתרעת על שתי גבעות – מזרחית ומערבית. האם שתי הגבעות הללו היו מיושבות בימי בית ראשון, או אחת מהן בלבד. נחמיה המגיע לירושלים בראשית ימי שיבת ציון משקם את חומותיה של ירושלים. האם חומות נחמיה מקיפות עיר נרחבת או מצומצמת. ברשימה זו ברצוני לעמוד על ההיבטים ההיסטוריים, הגיאוגרפיים, הארכיאולוגיים והרעיוניים הדנים בנושאים אלו ובאחרים, ולהעמיד על הקשר שבין התיאור המקראי למקורות החיצוניים. ירושלים של ימי קדם השתרעה על שתי גבעות – מזרחית ומערבית. גבעות אלו מוקפות בעמקים צרים ועמוקים ממערב, מדרום ומזרח. אולם גרעינה הקדום של ירושלים השתרע על הגבעה המזרחית בלבד. יש לשאול למה דוקא שם ולא במקומות אחרים נמצאו השרידים הקדומים ביותר של העיר, מאז האלף הרביעי לפנה"ס. התשובה לכך היא, שלירושלים של ימי קדם היה מקור מים יחיד, הוא מעין הגיחון, הנובע למרגלות הגבעה המזרחית, וישוב קדום בעת ההיא היה ממוקם תמיד ליד מקורות מים. ירושלים נזכרת בכתבי המארות המצריים מהמאה ה-18 לפנה"ס. מתקופה זו, שהיא תקופת הברונזה התיכונה התגלו שרידי הביצור הקדום ביותר שהשתמר בירושלים: חומת העיר הבנויה מאבנים גדולות במיוחד (בנייה המכונה במחקר הארכיאולוגי בנייה קיקלופית). ידיעותינו על ירושלים בימי השלטון המצרי בארץ-ישראל במאה ה-14 לפנה"ס, שאובות מארכיון מכתבי תל אל-עמארנה היינו מחליפת האגרות שבין מלכי ערי כנען לבין הפרעונים המצריים. ביניהן מצויות שש אגרות כתובות שפה האכדית, שנשלחו על-ידי עבדי חפה מלך ירושלים אל מלך מצרים¹.

א. ירושלים בתורה

ירושלים של לפני ימי דוד נזכרת ביהושע ובשופטים, אולם בתורה – רק ברמז, אנו פוגשים לראשונה את אזכרת ירושלים בספר בראשית י"ד, י"ח: "ומלכי צדק מלך שלם הוציא לחם יין והוא כהן לאל עליון". לפי התרגומים הארמיים "שלם" היא ירושלים. כן סבורים ראב"ע ורמב"ן על-פי הפסוק "ויהי בשלם סוכו ומעונתו בציון" (תהילים ע"ו, ג)².

קאסוטו³ מעמיד על איזכורה ברמז של ירושלים בפרשת העקידה. השרש רא"ה חוזר בפרשת העקידה שבע פעמים, כפי המנהג המקובל שמילות מפתח חוזרות בפרשה שבע פעמים. בפרשת העקידה מופיע ההיגד "אשר יאמר היום בהר ה' יראה" (בראשית כ"ב, י"ד). הכינוי "הר ה'" למקום המקדש מובא בכמה מקומות בנביאים: ישעיהו ב', ג'; ל', כ"ט; מיכה ד', ב'; תהלים כ"ד, ג'. אם כן, הקשר בין הר המוריה, מקום העקידה לבין הר הבית שבירושלים, מוכח ממשוטים של המקראות, באמצעות הכינוי המשותף "הר ה'".

ב. ירושלים בספרי יהושע ושופטים

בספרי יהושע ושופטים נזכרת ירושלים פעמים אחדות: "ואת היבוסים יושבי ירושלים לא יכלו בני יהודה להורישם, וישב היבוסים את בני יהודה בירושלים עד היום הזה" (יהושע ט"ו, ס"ג). "ואת היבוסים יושב ירושלים לא הורישו בני בנימין, וישב היבוסים את בני בנימין בירושלים עד היום הזה" (שופטים א', כ"א). אבל "וילחמו בני יהודה בירושלים וילכדו אותה, ויכוה לפי חרב ואת העיר שלחו באש" (שם, שם ח').

מפסוקים אלו עולה שירושלים שייכת פעם לשבט בנימין ופעם לשבט יהודה. יתר על כן, המקרא מוסר לנו שתי מסורות, האחת שכבשו את ירושלים, והשנייה – שלא כבשוה.

במדרש תדשא⁴ נאמר: "שהיתה ירושלים לפני שתי עיירות, אחת עליונה ואחת תחתונה. העליונה נפלה בגורל יהודה והתחתונה בגורל בנימין... ואחרי מות יהושע עלו בני יהודה ולקחו את חלקם ושרפו את העיר באש (שופטים א', ח') ועזבוה חרבה. אבל ירושלים התחתונה שהייתה לבנימין, לא אבו בני בנימין להורישו (שם, שם כ"א). אלא שהייתה עומדת עד ימי דוד..."

בפירוש "דעת מקרא" ליהושע ט"ו, ס"ג מבואר שהיו שתי ירושלים על-פי הגמרא⁵ "תרי ירושלים הוו" האחת היא יבוס, היא העפל, היא ציון, שנקראה גם עיר דוד, ובימי בית שני נקראה בשם "העיר התחתונה". השנייה – העיר העליונה של ימי בית שני, שכללה את הר ציון של ימינו. התחתונה הייתה שייכת לבנימין, והעליונה – ליהודה.

לפי זה הסתירה בין הפסוק המדבר על כיבוש ירושלים בשופטים א', ח', לבין הפסוקים לפיהם לא כבשוה (יהושע ט"ו, ס"ג ושופטים א', כ"א) מתישבת בכך שמדובר בשני חלקים לעיר ירושלים.

העליונה נכבשה בימי כיבוש הארץ, והתחתונה – רק בימי דוד. לפי יוסף בן מתתיהו⁶, בני יהודה כבשו את העיר התחתונה, אבל לא כבשו את המצודה, שהיא העיר העליונה.

זוהי גם דעתו של גרינץ⁷, שלדבריו, יש להפריד בין העיר ירושלים לבין המצודה. המצודה נשארה יבוסית, גם לאחר שבני יהודה כבשו את העיר ירושלים.

במציאות של תקופת השופטים היה המשכן, בשילה ואילו ירושלים לא הייתה עיר יהודית. בסיפור פילגש בגבעה המקרא מספר לנו כמשיח לפי תומו, שירושלים הייתה עיר נכרית. האיש הלוי מהר אפרים חוזר לביתו מבית לחם יהודה. בדרכם לביתם הם מגיעים "עד נכח יבוס היא ירושלים" (שופטים י"ט, י'). נערו מציע לו להיכנס ללון בעיר היבוסית, אולם האיש מסרב באומרו "לא נסור אל עיר נכרי אשר לא מבני ישראל הנה" (שם י"ב).

כבר הזכרנו את הקשר שבין מקום עקידת יצחק לבין מקום המקדש, לפי המלה המנחה "הר ה'". קשר זה כתוב בפירוש בדבה"ב ג', א' "ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים, בהר המוריה אשר, נראה לדוד אביהו... בגרן ארנן היבוסית". מה קרה אפוא כל תקופת השופטים ושאל עד ימי דוד? כנראה, שמעמד העקידה שהיה מעמד אישי בין ה' לאברהם, לא נתגלה לעם ישראל עד ימי דוד, שהרי דוד עצמו מעיד על כך שהוא חיפש למצוא היכן מקום המקדש (תהלים קל"ב), מכאן שהדבר לא היה גלוי.

בימי השופטים היה מקום המקדש בשילה. אולם רמז לירושלים כמקום המקדש, מצוי בספר דברים בפסוק: "כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלקיכם מכל שבטיכם לשום את שמו שם לשכנו תדרשו ובאת שמה" (דברים י"ב, ה').

השורש שכ"ן ביחס אל ה' קשור לירושלים במקומות שונים בנביאים: "מעם ה' צבאות השוכן בהר

ציון" (ישעיהו ח', י"ח). "כי אני ה' אלקים שוכן בהר ציון הר קדשי" (יואל ד', י"ז). "ברוך ה' מציון שוכן ירושלים הללויה" (תהלים קל"ה, כ"א). "וישכן בירושלים עד עולם" (דבה"א כ"ג, כ"ה).

ג. בחירת ירושלים

בדברים י"ב, ה' נאמר "כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלקיכם מכל שבטיכם לשכנו תדרשו ובאת שמה". כיצד אפשר לדעת מהו המקום אשר בו בחר ה' על כך עונה הספרי:⁸ "דרוש על-פי נביא. יכול תמתין עד שיאמר לך נביא: ת"ל "לשכנו תדרשו ובאת שמה". דרוש ומצא ואחר כך יאמר לך נביא. וכן אתה מוצא בדוד "אם אבוא באהל ביתי אם אעלה על ערש יצועי, אם אתן שנת לעיני... עד אמצא מקום לה' משכנות לאביר יעקב" (תהלים קל"ב, ג'-ה'). לפי האמור בספרי עם-ישראל עצמו בוחר את "המקום אשר יבחר ה'". המלבי"ם בפירושו לספרי, מוסיף לבאר: "כי נתוודע על-ידי נביא שהוא מקום הנבחר כמ"ש "ויבא גד אל דוד. וכן אמר: "בהר המוריה אשר נראה לדוד אביהו" (דבה"ב ג', א'). ובכל זאת מצאנו שדוד דרש אחרי המקום, כמ"ש "עד אמצא מקום לה'". ולא המתין עד שבא אליו נביא. ולמד ממה שנאמר "לשכנו תדרשו". שהדרישה היא מה שחוקר בעצמו למצוא את הדבר. וז"ש דרוש ומצא! למד להם שלא יגלה ה' סודו על-ידי נביאיו להודיעם מקום הנבחר רק אם ישתדלו בזה וידרשו אחריו. ואז יערה עליהם רוח ממרומים אחרי ההכנה הראויה". לפי פירושו של המלבי"ם לספרי, הקב"ה מגלה את המקום אשר יבחר רק לאחר שעם-ישראל השתדל ודרש למצוא מהו המקום. הדבר תואם את דברי של דוד במזמור קל"ב, המטעים את העובדה שדרש וחפש והשתדל למצא: "אם אבוא באהל ביתי אם אעלה על ערש יצועי. אם אתן שנת לעיני... עד אמצא מקום לה'..."

בשמ"ב ה', ו-ז' נאמר: "וילך המלך ואנשיו ירושלים אל היבوسی יושב הארץ. ויאמר לדוד לאמר לא תבוא הנה כי אם הסיף העורים והפסחים. וילכד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד". לדעת אברבנאל הכתוב מטעים שדוד ואנשיו הלכו לירושלים מיד עם המלכת דוד. לפי שהיתה קבלה אצלם כי ציון יהיה ראש ממלכות ישראל". כלומר, לדעת אברבנאל, מקום השכינה היה ידוע לדוד במסורת. אולם לפי פשט הכתובים "וילך המלך ואנשיו ירושלים..." ולפי תהלים קל"ב, ג'-ה', ולדעת הספרי והמלבי"ם, זוהי יזמתו של דוד. ירושלים עד ימי דוד היתה עיר זנוחה ונשכחת, כפי שראינו בפרשת פילגש בגבעה. לבחירתו של דוד בירושלים אפשר למצוא גם כמה סיבות "חילוניות".

א. ירושלים נמצאת במרכז דרכים בארץ-ישראל. כיוון שהרי יהודה הם רמה גבוהה ושטוחה, קשה החדירה לפנים הארץ מצד מערב, והיא מתאפשרת בכמה מקומות בערוצי הנחלים: 1. מלכיש לחברון. 2. דרך עמק האלה לבית לחם. 3. דרך נחל שורק לעמק רפאים ולירושלים. 4. דרך מעלה בית חורון.⁹ ההולך, לדוגמא, מחברון לעבר הירדן אע"פ שהדרך הישרה מזרחה קצרה, היא קשה ביותר בגלל הפרשי הגבהים שבין הרי חברון (800) לבין ים המלח (400-). הוא נאלץ אפוא, ללכת מחברון עד ירושלים, ומשם מזרחה ליריחו דרך מעלה אדומים, עובדה המסבירה את חשיבותה של ירושלים כמקום מרכזי.¹⁰

ב. כביש ירושלים מאחד את שני פלגי האומה. עד ימי דוד היה "פרוזדור ירושלים" מובלעת של נכרים שחצצה בין שבטי שמעון ויהודה לבין יתר שבטי ישראל. בירושלים עצמה ישבו היבוסים. מערבה משם ישבו הגבעונים.¹¹ מערבה משם ישבו הכנענים בגזר, ובמישור החוף ישבו הפלשתים.¹² בכבוש ירושלים מאחד דוד את פלגי האומה ויוצר רצף טריטוריאלי.

ג. ירושלים היא עיר מבוצרת באופן טבעי. ירושלים של תקופת המקרא משתרעת על-פני שתי גבעות. הגבעה המזרחית, היא עיר דוד שנכבשה מידי היבוסי, והגבעה המערבית הכוללת את הרובע היהודי ואת הר ציון של ימינו. בין שתי הגבעות עובר הנחל הנקרא בפי יוסף בן מתתיהו בשם נחל הטירופאון. שתי הגבעות יחד מוקפות בעמקים משלושה עברים: נחל קדרון ממזרח וגיאי בן הינום ממערב ומדרום. משלושה עברים אלה קשה לכבוש את ירושלים, בגלל עמקי הנחלים.

ד. דוד כובש את ירושלים כיוון שבקש לעצמו בירה ניטראלית שאין בה מסורת של שבטים. כיוון שדוד רצה להיות מלך על כל ישראל. הוא לא יכול היה לקבוע את בירתו באחת מערי יהודה. הן בגלל המרחק מהמרכז והן מחמת החשש ששבטים אחרים יוכלו לטעון שהוא נמצא תחת השפעת בני שבטו. לפיכך דוד מעוניין בבירה שאיננה נמצאת בפועל תחת השפעה של אחד השבטים. ירושלים היבוסית מתאימה לכך. והיא אכן נקראת לאחר כיבושה "עיר דוד"¹³.

עם כיבושה של ירושלים דוד הפך אותה לעיר בירה לעם-ישראל. דוד דואג גם לצביונה של העיר, על-ידי כך שמעלה את ארון ה' לירושלים (שמ"ב פרק ו'). אחרי שהיה מונח בקרית יערים מאז שחזר משדה פלשתים. מאוחר יותר, כאשר דוד בורח מפני אבשלום בנו, צדוק הכהן והלוויים לקחו אתם את ארון ה' כדי להצטרף אל המלך דוד הבורח. אולם דוד מורה להם להשיב את הארון לירושלים (שמ"ב ט"ו, כ"ד-כ"ה). דוד רצה להפוך את ירושלים לבירת קבע לעם-ישראל. בתהלים קל"ב דוד מבטא רצון זה: "עד אמצא מקום לה' משכנות לאביר יעקב" (פסוק ה'). "כי בחר ה' בציון אווה למושב לו. זאת מנוחת עדי עד פה אשב כי איתיה" (פסוקים י"ג-י"ד). בהוצאת ארון ה' מירושלים להצטרף אל דוד הבורח, יש משום החזרת המצב לקדמותו, לתקופת הנדודים. דוד מעדיף להחזיר את ארון ה' לירושלים, דבר שעשוי לתת לגיטימציה לשלטונו של אבשלום בירושלים, ובלבד שלא לחזור לימי העראיות והנדודים.

כאשר דוד כבש את ירושלים, הוא כבש רק העיר היבוסית שהשתרעה על הגבעה המזרחית, ואילו מקום הר הבית שבצפונה של עיר דוד, נשאר כגורן בידי ארוונה היבוסי. בערוב ימיו, כאשר דוד מנה את העם, אומר לו גד החוזה לבנות מזבח בגורן ארוונה היבוסי כדי לעצור את המגפה (שמ"ב כ"ד, י"ח). בדבה"א כ"א, י"ח נאמר שמלאך ה' אמר זאת לגד החוזה לומר לדוד. בחירת גורן ארוונה כמקום המקדש מתוארת בדבה"ב פרקים כ"א-כ"ב: "ומשכן ה' אשר עשה משה במדבר ומזבח העולה בעת ההיא בבמה בגבעון. ולא יכול דוד ללכת לפניו לדרוש אלקים כי נבעת מפני חרב מלאך ה' ויאמר דוד זה הוא בית ה' האלקים". (דבה"א כ"א, כ"ט-ל - כ"ב, א'). מלאך ה' אשר "חרבו שלופה בידו נטויה על ירושלים" (שם כ"א, ט"ז). מונע מדוד מללכת לגבעון - מקום משכן ה', ועוצר אותו בירושלים. מכאן נרמז דוד שמקום המקדש הוא בגורן ארוונה היבוסי עליו בנה את המזבח.

ד. ירושלים בימי הממלכה המפולגת

ירושלים החל מימי דוד נעשית עיר המסמלת את אחדותו של עם-ישראל תחת שלטון בית דוד. עם פילוג הממלכה, מקים ירבעם עגלים בבית אל ובדן (מלכ"א י"ב, כ"ט). הסבה לכך היא חששו של ירבעם מפני השפעת בית המקדש שבירושלים על עולי הרגל מממלכת ישראל. ויאמר ירבעם בלבו: עתה תשוב הממלכה לבית דוד. אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית ה' בירושלים, ושב לב העם הזה אל אדוניהם אל רחבעם מלך יהודה... ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב ויאמר אליהם

רב לכם מעלות ירושלים... (שם כ"ז-כ"ח).
 דוד כאמור, כבש את הגבעה המזרחית של ירושלים, ובערוב ימיו רכש את גורן ארוונה היבوسی אשר בצפונה של הגבעה. שלמה ממשיך לפתח את ירושלים. בניין בית המקדש בגורן ארוונה היבوسی יוצר רצף טריטוריאלי של בנייה למלוא ארכה של הגבעה המזרחית.
 בשנה ה-5 למלכותו של רחבעם בן שלמה, עלה שישק מלך מצרים על ירושלים, ולקח את אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך (מלכ"ב י"ד, כ"ה-כ"ו)¹⁴. בדה"ב י"ב, ב' נאמר ששישק מלך מצרים עלה על ירושלים כיוון שמעלו בה'. המקרא מספר ששמעיה הנביא בא אל רחבעם ושריו והסביר להם שכיוון שעזבו את ה', ניתנו ביד שישק מלך מצרים. המלך והשרים עשו תשובה, ואז: "בראות ה' כי נכנעו, היה דבר ה' אל שמעיה לאמר: נכנעו – לא אשחיתם... ולא תתך חמתי בירושלים ביד שישק" (דה"ב י"ב, ה'-ז). זו הפעם הראשונה שירושלים בשלטון יהודי נמצאת בסכנת כיבוש וניצלה. בתודעת העם הולכת ונוצרת התחושה שהקב"ה מגן על עירו ואיננו נותן לה ליפול, כפי שניווכח מאוחר יותר בימי חזקיהו וערב החורבן.

ה. ימי חזקיהו

במשך הדורות, החל מימי דוד, הולך ונוצר בעם-ישראל יחס רגשי עמוק כלפי ירושלים. יחס הבא לידי ביטוי בפסוקים רוויי רגש ותקווה: "והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונישא מגבעות. ונהרו אליו כל הגוים. והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלקי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים" (ישעיהו ב', ב'-ג). "וה' מציון ישאג ומירושלים יתן קולו ורעשו השמים וארץ וה' מחסה לעמו ומעוז לבני ישראל, וידעתם כי אני ה' אלקיכם שוכן בציון הר קדשי" (יואל ד', ט"ז-י"ז).
 "כה אמר ה' שבת יאל ציון ושכנתי בתוך ירושלים ונקראה ירושלים עיר האמת והר ה' צבאות הר הקדש" (זכריה ח', ג).

1. מצור סנחריב

אירוע מרכזי בחיי ירושלים בימי בית ראשון היה מצור סנחריב על ירושלים. כמה דורות לפני מצור סנחריב, בימי עוזיהו מלך יהודה ובן דורו ירבעם בן יואש מלך ישראל, השכילו שני מלכים אלו לקיים יחסי שלום בין ממלכת יהודה לממלכת ישראל, ועל-ידי כך נתאפשר להם להפנות את כוחם ועצמתם החוצה, לעבר עמי הסביבה. שני מלכים אילו הקימו אימפריה ישראלית-יהודית רחבת ידיים, שהשתרעה על שטחים נרחבים באזור¹⁵.
 אולם אימפריה זו הלכה והתמוטטה בדורות שאחר כך. תגלת פלאסר מלך אשור מגלה את יישובי צפון הארץ בשנת 734 לפנה"ס (מלכ"ב ט"ו, כ"ט). ובשנת 722 לפנה"ס כובש שלמנאסר מלך אשור את ממלכת ישראל כולה (שם י"ז, ג'-ר)¹⁶. בשנת 701 עלה סנחריב על ממלכת יהודה אחרי שממלכת ישראל הפכה כבר לפחוה אשורית. בואו לירושלים מתואר במלכ"ב י"ח, י"ג-י"ד ובישעיהו י', כ"ח-ל"ב. לפי תאורים אלו הגיע הצבא האשורי לירושלים בשני גלים. הגל האחד מצפון בדרך האבות, מכיוון שכם, והגל השני מדרום, מכיוון לכיש. כלומר, הצבא האשורי סגר את ירושלים בתנועת מלקחיים. הכתוב מטעים: "עלה סנחריב מלך אשור על כל ערי יהודה הבצורות ויתפשם". יש לשים לב לכך, שסנחריב בדרכו לירושלים כבש את כל ערי יהודה שמדרום לירושלים ומצפון לה. כלומר, מכל האימפריה הגדולה של ימי עוזיהו וירבעם

בן יואש, לא נותרה אלא ירושלים בלבד¹⁷.
 באנאלים האשוריים מתואר המצור על ירושלים בכתובת סנחריב המפורסמת: "ואשר לחזקיהו היהודי שלא נכנע לעולי, על 46 עריו הבצורות. ערי חומה, ועל הערים הקטנות לאין מספר סביבותיהן. שמתו מצור ולכדתי אותן. בסוללות כבושות, בכרים מוגשים, בהסתערות חיל רגלים... ובהסתערות על סולמות. 200.150 נפש קטן וגדול איש ואשה, סוסים, פרדים, חמורים, גמלים, בקר וצאן, עד אין מספר הוצאתי לי מתוכן ומינתי עם שללי. ואותו כלאתי בתוך ירושלים עיר מלכותו כציפור בכלוב"¹⁸. תאורי הכתובת תואמים היטב את התאור המקראי. תפישת 46 ערים בצורות כלשון הכתובת. תואמים את לשון המקרא: "עלה סנחריב מלך אשור על כל ערי יהודה הבצורות ויתפשם" (מלכ"ב י"ח, י"ג; ישעיהו ל"א, א). לשון הכתובת "ואותו כלאתי בתוך ירושלים עיר מלכותו כציפור בכלוב", מזכירה את דברי הנביא: "כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלים, גנון והציל פסוח והמליט" (ישעיהו ל"א, ו). יתכן שדברי הנביא הם תשובה לדברי ההתפארות של סנחריב, החושב שהוא שולט בשמים ויכול לסגור את חזקיהו כציפור בכלוב.

2. ניקבת השילוח

חזקיהו שמרד באשור (מלכ"ב י"ח, ז) צפה כנראה שסנחריב ישים מצור על ירושלים, ולפיכך הכין את העיר למצור. חזקיהו חפר את הניקבה המפורסמת אודותיה נאמר: "וירא יחזקיהו כי בא סנחריב ופניו למלחמה על ירושלים, ויועץ עם שריו וגבוריו לסתום את מימי העינות אשר מחוץ לעיר ויעזרוהו. ויקבצו עם רב, ויסתמו את כל המעינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ לאמר, למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים" (דבה"ב ל"ב, ב'-ד'). וכן "והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי הגיחון העליון וישרם למטה מערבה לעיר דוד ויצלח חזקיהו בכל מעשהו" (שם, שם ל').

לירושלים של ימי בית ראשון יש מקור מים יחיד הוא מעיין הגיחון, הנובע ממזרח לעיר דוד. חזקיהו סתם את מוצא הגיחון והעביר את המים מערבה בתעלה חצובה בסלע שעברה מתחת לעיר דוד אל ברכה הנקראת "ברכת השילוח". לניקבה צורה של S מפותלת. ארכה 553 מטרים על מרחק אווירי של 320 מטרים. שיפוע המורד מתון ביותר – 2.18 כלומר 4 אלפיות האחוז. בשנת 1880 נתגלתה כתובת השילוח במוצא הניקבה. לפיה חצבו את הניקבה משני כיוונים כשהחופרים נפגשים באמצע. חוקרים נתנו דעתם לשאלה מדוע הניקבה מפותלת כל כך. דעה אחת אומרת שהחוצבים התפתלו כיוון שרצו להימנע מלפגע בקברי בית דוד. אולם תיאוריה זו נדחית כיוון מפלס המנהרה כל כך עמוק, שלא היה כל צורך לחשוש לפגיעה בקברי בית דוד. סברה אחרת טוענת שבירושלים מצויים סלעים בדרגות קושי שונות: סלע קשה, רך ובינוני. החוצבים בקשו לחצוב בסלע הבינוני, שנח לחצוב בו אך גם איננו מתפורר, ועובדה זו הכתיבה את פיתולי החציבה.

סברה אחרת תולה את פיתולי החציבה בתכונתו הטבעית של הסלע. לאורך הסלע היה סדק, כפי שטוענת התיאוריה, ודרכו עבר קילוח מים טבעי מן הגיחון פנימה לכיוון הברכה. החוצבים הלכו עם הסדק והרחיבוהו, דבר המסביר את תופעת הפיתולים. סברה זו מתאפשרת גם מלשונה של הכתובת בה נאמר: "כי הייתה זדה בצור". איננו יודעים מה פירוש הביטוי "זדה". יתכן שהכוונה לקילוח מים, כמו בפסוק "אזי עבר על נפשנו המים הזידונים" (תהלים קכ"ד, ה)¹⁹.

הסבר אחר מעלה הרב יואל בן נון²⁰: "כדי להבטיח פגישה גם בממד הגובה וגם בממד המרחב, חצבו הבונים קשת גדולה מצד אחד וקשת גדולה מהצד השני, ועוד קשתות קטנות. הסבירות שהקשתות יפגשו גבוהה מאוד, וגם טעות לא תמנע פגישה בהמשך... בשני הקצוות הניקבה גבוהה מאוד, ובאמצע היא נמוכה. ככל שגבר אצלם הביטחון שהם עומדים להיפגש, הם יכלו להקטין את הגובה ולחצוב רק את ההכרחי. לפי ההסבר הזה מובנת ההתרגשות העצומה של הפגישה המתוארת בכתובת הניקבה".

3 מפעלי מים נוספים

פרט לניקבת השילוח קיימת תעלה נוספת, חצובה, שמוצאה מן הגיחון, המעבירה את מימי לברכה בסביבות ברכת השילוח. תעלה זו קדמה לניקבת השילוח. חלקה חצוב בסלע וחלקה תעלה פתוחה. בחלק החצוב יש פתחים למים. לא ידוע מי בנה אותה, אולי יהושפט או עוזיהו עליו נאמר שחצב בורות רבים (דבה"ב כ"ו, ט'-י). מי התעלה שמשו להשקאת שדות בגן המלך. כאשר חזקיהו היטה את זרימתו של הגיחון, הוא מנע מים לא רק מצבא אשור, אלא אף מחקלאי ירושלים²¹. חז"ל אמרו: "ששה דברים עשה חזקיהו המלך, על שלושה הודו לו [חכמים] ועל שלושה לא הודו לו... סתם מי הגיחון ולא הודו לו"²².

את הסיבה לכך שחז"ל בקרו את חזקיהו, מבאר הפרשן בעל "תפארת ישראל"²³: "לא היה לו להשחית את נחלת ה' מפני יישוב ארץ ישראל".

מפעל מים אחר הוא "פיר וורן"²⁴, החצוב במרכזה של עיר דוד. תחילתו בטור מדרגות החצוב במורד אלכסוני לאורך כ-40 מטרים וממנו חצוב בור אנכי היורד עד מפלס מי הגיחון בעומק של 12 מטר. מנהרת אספקה שהייתה במקום לפני חציבת ניקבת חזקיהו הזינה את הבסיס של הפיר במימי הגיחון, ומשם נשאבו המים על-ידי תושבי העיר. בשעת כיבוש ירושלים דוד מכריז "כל מכה יבوسی ויגע בצנור" (שמ"ב ה', ח'). בדבה"ב י"א, ו' מסופר שיואב היכה לראשונה את היבוסים. יש דעה לפיה "הצינור" שדוד מדבר עליו, הוא אותו פיר וורן, דרכו חדר יואב לעיר²⁵. לדעה זו הפיר הוא מהתקופה היבוסית. יצויין שבתחילתה בקצה הצפוני השתמשה ניקבת חזקיהו בתעלת האספקה הקדומה שהובילה את המים מן הגיחון לבסיס פיר וורן. מכאן שמפעל זה קדם למאה ה-8 לפנה"ס, היא תקופת חזקיהו. אולם עם זאת, רוב החוקרים דוחים סברה זו. מהם – אולברייט, ידין, אהרוני, מור, בן דב ויגאל שילה²⁶. האחרון מייחס את הפיר למאה ה-9 או ה-8 מתוך השוואה למפעלים דומים בחצור ובמגידו.

4. החומה הרחבה

מפעל אחר שהקים חזקיהו כהכנה למצור סנחריב, הוא הקפת ירושלים בחומה המקיפה את הגבעה המערבית של ירושלים.

בין חוקרי ירושלים של מאה השנים האחרונות, יש מחלוקת בדבר היקפה של העיר ירושלים בימי בית ראשון. לדעת "המרחיבים", העיר של ימי בית ראשון השתרעה על שתי הגבעות – המזרחית והמערבית. דעה זו מסתמכת על הימצאותם של פרברים מחוץ לירושלים, הנזכרים בנביא צפניה: "קול צעקה משער הדגים ויללה מן המשנה ושבר גדול מהגבעות. הלילו יושבי המכתש... (צפניה א', י)". "המכתש" הוא קרוב לוודאי כינוי לנחל הטירופאון המחלק בין הגבעה המזרחית היא עיר דוד, לבין הגבעה המערבית של ירושלים. "המשנה" ו"הגבעות" הם כינויים

לחלקה המערבי של העיר. על חולדה הנביאה אשת שלום שומר הבגדים, נאמר שהייתה "יושבת בירושלים במשנה" (מלכ"ב כ"ב, י"ד). דבר המוכיח שירושלים בימי בית ראשון התרחבה לעבר הגבעה המערבית של העיר. יתר על כן, "המרחיבים" מסתמכים גם על הסברה שלא יתכן שעיר בירה של אימפריה כמו של דוד, תשתרע על עיר דוד המצומצמת לכדי כ-30 דונם בלבד. לדעת "המצמצמים" אין בארץ-ישראל עיר כל כך גדולה (פרט לחצור), ולא סביר להניח שירושלים תהיה יוצאת מכלל זה.²⁷

לדעת אליצור²⁸, "לפי תאוריית המצמצמים יוצא שמה שעשה חזקיהו, היה חסר כל היגיון. הוא העביר את המים מהגיחון שמחוץ לעיר, אל הטירופאון שאף הוא מחוץ לעיר. ואם כן, אין למפעלו כל שחר. אלא סביר להניח שהטירופאון בו מוקמה ברכת השילוח היה אף הוא בתוך חומה. כלומר הגבעה המערבית הייתה כלולה בתוך העיר. גם הפסוק בדה"ב ל"ב אומר: "וישרם [את מימי הגיחון] למטה מערבה לעיר דוד" (פס' ל').

גם בן סירא אומר: "יחזקיהו חזק עירו בהטותו אל תוכה מים" [בן סירא מ"ח, י"ז]. אחרת צריך להכחיש את כל המקורות הקדומים. יתר על כן, השקפת המצמצמים נוגדת את המקראות לאורך כל המקרא. הכתוב אומר ביהושע א', ח' ביחס לגבול שבין יהודה לבנימין: "ועלה הגבול גי בן הינום אל כתף היבוסי מנגב היא ירושלים". "כתף היבוסי היא הגבעה המערבית, הר ציון של ימינו". יהושע מבדיל בין "מצודת ציון" היא עיר דוד, לבין כתף היבוסי היא הגבעה המערבית. בדבה"א י"א, ח' נאמר שדוד בנה את העיר מסביב: "ויבן העיר מסביב מן המילוא ועד הסביב ויואב יחיה את שאר העיר". כלומר דוד בנה את גבעת עיר דוד, ויואב – את הגבעה המערבית. אין אפשרות אחרת, שכן הר הבית היה אז עדיין גורן ארוונה היבוסי. מה שכתוב לגבי שלמה ש"סגר את פרץ עיר דוד" (מלכ"א י"א, כ"ז), הכוונה לטירופאון שהבדיל בין שתי הגבעות. שלמה אחד את שני חלקי העיר, ועל כך נאמר: "ירושלים הבנויה כעיר שחברה לה יחדיו" (תהלים קכ"ב, ג'). צמצום ירושלים לכדי 30-40 דונם לפי התיאוריה שעיר מקראית היא עיר קטנה, נוגד את המציאות. תל ראס אל-חמד שליד רמלה משתרע על שטח הקרוב ל-200 דונם. תל חמרה (גוזן) משתרע אף הוא על שטח של כ-200 דונם. תל חלב שהייתה עיר הבירה של ממלכה הקטנה משל דוד ושלמה, משתרע על שטח הקרוב ל-500 דונם. אין ספק שירושלים בירת דוד ושלמה השתרעה על שני חלקי העיר" [ע"כ אליצור].

אליצור כאמור, מייחס את הרחבת העיר כבר לימי דוד ושלמה. אולם אין זו דעת הכל. ה' גבע²⁹ סבור שהרחבת ירושלים במאות ה-10 וה-9 ובמחצית הראשונה של המאה ה-8, עדיין הייתה מצומצמת. מערכת הקברים שנתגלו על-ידי ב. מזר בתחתית המדרון המזרחי של הגבעה המערבית מנגד להר הבית, מלמדת שאזור זה שימש כשדה קבורה לעשירי ירושלים בתקופה זו. תחומה של ירושלים התרחב רק במאה ה-8. ברוב שטחי החפירה ברובע היהודי שנחפרו עד הסלע, נתגלו שרידי קירות ורצפות וכן קרמיקה מתקופת הברזל ה-2. מכלול הממצאים מעיד על איכלוס הגבעה המערבית-דרומית, בה נוסד רובע המשנה המקראי, החל ממחצית השנייה של המאה ה-8 ועד סוף ימי בית ראשון.

עם תחילת החפירות בירושלים לאחר מלחמת ששת הימים וגילוי חומת חזקיהו בגבעה המערבית של ירושלים, נסתיים הוויכוח בין המרחיבים לבין המצמצמים. בגבול הצפוני של הרובע היהודי כ-275 מטרים מהכותל המערבי, נחשפו 45 מטרים של חומה שכיוונה מצפון לדרום לאורך רח' פלוגת הכותל³⁰. החומה פונה לכיוון מערב ונמשכת עד רחוב היהודים. שם

נהרסה על-ידי הקרדו והמשכה איננו ידוע. רוחב החומה 7 מטרים. החוקרים משייכים אותה לתקופת חזקיהו, על-פי כתובות שנמצאו בתחתיתה. האחת: "אל קנה ארץ" והשנייה – "לנריה בן חשביה", שהן כתובות האופייניות לשלהי ימי בית ראשון. גם הקרמיקה והאדמה שלרגלי החומה מעידים על ישראליותה של החומה. על החומה בנויים מבנים חשמונאים. בכל חפירות הרובע יש כלל, לפיו מבנים חשמונאים מצויים על גבי מבנים ישראליים ללא שכבת ביניים. בצדה הדרומי הרסה החומה בניינים קדומים יותר, מן התקופה הישראלית עליהם נרמז בכתוב: "ותתצו הבתים לבצר החומה" (ישעיהו כ"ב, י').

הממצאים הארכיאולוגיים ברובע היהודי מלמדים שהמקום היה מיושב החל מהמאה ה-8. בתי העיר הישראלית – על כל הגבעה המערבית. לא נמצא שום ממצא קרמי מלפני המאה ה-8. באחת מפינות החומה נמצא מגדל שעובי קירותיו 4 מטרים, בנוי נדבכים של אבני גויל קשות ואבנים זעירות ממלאות את החללים שביניהן, ללא חומר מלכד. פני הקרקע שלרגלי המגדל היו מכוסים שרידי שריפה, עץ מפוחם, אפר ופיח. בתוך השריפה נמצאו ראשי חיצים מברזל וברונזה. חיצי הברזל הם חיצים ישראליים שטוחים ואילו חיצי הברונזה הם חיצים סקיתיים תלת ממדיים שהיו בשימוש הבבלים. חיצים אלו הם עדות אילמת לקרב שהתרחש בין הצבא הבבלי שתקף את החומה לבין הצבא הישראלי, שהגן עליה בעת הכיבוש הבבלי. גבהו של המגדל 8 מטרים. לצדו נמצא מגדל חשמונאי, וקל להבחין ביניהם, שכן המגדל החשמונאי בנוי אבני גזית מסותתות.

מדוע היה צריך חזקיהו לבנות חומה נוספת על חומת עיר דוד?

יש להניח שירושלים באמצע ימי בית ראשון התרחבה, במידה רבה בגלל זרם של פליטים שבאו מממלכת ישראל לאחר נפילת שומרון בידי האשורים בשנת 722 לפנה"ס. ההרחבה הייתה לכיוון הגבעה המערבית שהייתה יישוב פרוות. ערב המצור האשורי, ראה חזקיהו צורך להקיף יישוב זה בחומה.

יוספוס פלביוס⁵¹ כותב שלירושלים היו שלוש חומות: "והנה משלש החומות האלה, אחת היא החומה הישנה, אשר נוסדה על הגבעה המתרוממת מעל לנבכי התהום... כי מלבד משגב המקום היה גם בניינה איתן, מעשה ידי דוד ושלמה... ראשית החומה הזאת הייתה ברוח צפון על-יד המגדל הנקרא היפיקוס. משם השתרעה לעבר לשכת הגזית, ומשם... בקרבת אולם המערב אשר, לבית המקדש. ולעברה השני מרוח מערב החלה במקום ההוא... אל שער האיסיים. ומשם נסבה לרוח דרום, ועברה על מעיין השילוח... עד הגיעה אל המקום הנקרא עפל, ופגעה באולם המזרח אשר להר הבית". אביגד קובע שלפי זה יוצא שהחומה הראשונה או הישנה נבנתה בהתאם לקו הטופוגרפי:

בצפון: לאורך הנחל הצולב, החל ממגדל היפיקוס, לאורך רחוב דוד והשלשלת של ימינו...

במערב: לאורך גיא בן הינום וחומת העיר הנוכחית.

בדרום: לאורך גיא בן הינום, מקיפה את הר ציון, עד ברכת השילוח.

במזרח: לאורך נחל קדרון עד פינת הר הבית.

החומה הראשונה מקיפה אפוא, את הגבעה המזרחית והמערבית, לפי הסברו של יוסף בן מתתיהו, המייחס את החומה הראשונה לימי בית ראשון, ויש היום לתת אמון בדבריו. לפי זה כנראה, שהחומה הרחבה הישראלית, זהה בערך לחומה החשמונאית לכל אורכה, ושתייהן תואמות את החומה הראשונה של יוסף.

מן הראוי לתת את הדעת לתאום שבין המקרא לבין הממצא הארכיאולוגי. החומה בנויה על יסודות של בתים ישראלים שניתצו, כפי שכתוב בנביא: "ואת בקיעי עיר דוד ראיתם כי רבו... ואת בתי ירושלים ספרתם ותתצו הבתים לבצר החומה". (ישעיהו כ"ב, י'). גם הפסוק "ומקוה עשיתם בין החומות למי הברכה הישנה" (שם, י"א), מתאר את המציאות כפי שנתגלתה עם גלוי חומת חזקיהו. "החומותיים" הן חומות עיר דוד הקדומה וחומת חזקיהו החדשה, שביניהן מצויה ברכת השילוח. יצויין עוד, שאין דעתו של הנביא נוחה מבניית החומה. שכן נאמר: "ולא הבטתם אל עושה ויוצרה מרחוק לא ראיתם" (שם י"א). במקום לבטוח בה' הם בוטחים בחומה, ובמקום להביט אל הקב"ה, הם "ותבט ביום ההוא אל נשק בית היער" (שם ח').

5. הצלת ירושלים

עם בואה של העיר במצור צבא סנחריב, התפלל חזקיהו אל ה' להצלת העיר. (ישעיהו ל"ז, ט"ו-כ'). תפלתו נתקבלה, וה' שלח את ישעיהו הנביא אל המלך בנבואת הצלה: "לכן כה אמר ה' אל מלך אשור: לא יבוא אל העיר הזאת, ולא יורה שם חץ, ולא יקדמנה מגן, ולא ישפוך עליה סוללה. בדרך אשר בא בה ישוב ואל העיר הזאת לא יבוא נאם ה'. וגנתי על העיר הזאת להושיעה למעני ולמען דוד עבדי" (שם ל"ג-ל"ה). התוצאה הייתה שמלאך ה' היכה במחנה אשור מאה ושמונים וחמשה אלף חיילים (שם ל"ו).

1. תקופת ירמיהו ויחזקאל

הצלתה של ירושלים מידי צבא אשור, חזקה את תודעת קדושת ירושלים בלב העם. תודעה שלווה בתחושה שהקב"ה מגן על עירו ושומר עליה ולא יאונה לה כל רע. תחושה זו נשארה חקוקה בלב העם במשך דורות. דורות רבים מאוחר יותר, בימי ירמיהו הנביא, ערב המצור הבבלי, אומר הנביא ירמיהו: "כה אמר ה' צבאות אלקי ישראל. היטיבו דרכיהם ומעלליכם ואשכנה אתכם במקום הזה. אל תבטחו לכם אל דברי השקר לאמר היכל ה' היכל ה' המה" (ירמיהו ז', ג'-ד'). מסתבר שעם-ישראל מסתמך על התקדים של מצור סנחריב בו הציל ה' את ירושלים, וטוען שהקב"ה לא יתן לעירו להחרב, ואין ממה לחשוש, גם אם צבא בבל יבוא וישים מצור על העיר. בתשובה לכך אומר הנביא: "הגנב רצח ונאף והשבע לשקר וקטר לבעל והלך אחרי אלהים אחרים אשר לא ידעתם, ובאתם ועמדתם לפני בבית בבית הזה אשר נקרא שמי עליו ואמרתם נצלנו...המערת פריצים היה הבית הזה אשר נקרא שמי עליו, בעיניכם" (שם ט"ו-י"א). לאמור – לירושלים אין הגנה אוטומטית בפני אויב ולחומות ירושלים אין קדושה עצמית. כאשר עם-ישראל רוצח וגונב ונאף ומקטר לבעל, ירושלים מאבדת מקדושתה והופכת להיות למערת פריצים. יתר על כן, הנביא מפנה את העם לשילה, מקום המקדש הקודם, לראות תקדים. גם בשילה שכנה השכינה על בית ה'. אבל מקדש שילה חרב בגלל חטאי העם. גם גורלה של ירושלים לא יהיה שונה: "ועתה יען עשותכם את כל המעשים האלה נאם ה', ואדבר אליכם השכם ודבר ולא שמעתם... ועשיתי לבית אשר נקרא שמי עליו אשר אתם בוטחים בו... כאשר עשיתי לשילה" (שם י"ג-י"ד). בן דורו של ירמיהו, יחזקאל הנביא היושב בבבל נישא ירושלימה במראות אלקים, ורואה את העבודה הזרה ויתר התועבות הנעשות בירושלים (יחזקאל פרק ח'). כתוצאה מכך הנביא רואה את "הכבוד", היא השכינה, מתרחק בשלבים מהמקדש: "וכבוד אלקי ישראל נעלה מעל הכרוב אשר היה עליו אל מפתן הבית" (ט', ג'). "ויצא כבוד ה' מעל מפתן הבית ויעמד על הכרובים. וישאו

הכרובים את כנפיהם וירומו מן הארץ... ויעמד פתח שער בית ה' הקדמוני וכבוד אלקי ישראל עליהם מלמעלה" (י', י"ח-י"ט). "ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר ויעמד על ההר אשר מקדם לעיר" (י"א, כ"ג). הנביא מתאר בלשון ציורית את סילוק השכינה מבית המקדש, בשלבים. תחילה אל מפתן הבית. אחר כך אל שער בית ה', ואחר כך אל ההר אשר ממזרח לעיר³². היציאה נראית הססנית, בחינת קשה עלי פרידתכם³³. התנועה של "הכבוד" לכיוון מזרח, הוא כיוונה של בבל. כלומר בעקבות חטאי העם מסולקת השכינה מבית המקדש, לפי אותו רעיון שאין השכינה שורה על המקדש אלא כאשר ישראל ראויים לכך.

ז. ימי שיבת ציון

עם הצהרת כורש, עולים שבי ציון מגלות בבל ושבים לארץ (538). כורש החזיר לגולים את כלי בית ה' אשר לקח נבוכדנצר, והעולים בראשותו של זרובבל שבים לירושלים אל ערי יהודה, ארבעים ושנים אלף שלוש מאות ושישים איש (עזרא ב', ס"ד). בחודש השביעי נאסף העם לירושלים, ובראשותם של ישוע בן יוצדק הכהן וזרובבל בן שאלתיאל, בונים את המזבח להעלות עליו עולות (שם ג', א'-ב').

בשנה השנייה לבואם, מתחילים שבי ציון לבנות את בית המקדש (שם ג', ח'-י"ג). כמאה שנים מאוחר יותר עולה נחמיה אשר מיד עם בואו עורך סיור לילי לאורך חומות ירושלים הפרוצות (נחמיה ב', י"ב-ט"ו). ומיד מארגן את העם לבניית החומה מחדש, פעולה שנמשכה 52 יום. (שם ו', ט"ו).

בין החוקרים נטושה מחלוקת בדבר היקפן של חומות נחמיה. לדעת יוחנן אהרוני³⁴, "רק התוואי הכללי ובמיוחד חלק מן השערים וקטעי החומה הדרומיים ידועים מן המחקרים הארכיאולוגיים. מחקרים אלה מלמדים ששטח העיר צומצם בדרום בהשוואה לעיר הקודמת, כתוצאה של העתקת קו החומה מן המדרון אל מעלה הגבעה". לדעת אהרוני, חומות נחמיה הקיפו את חלקה הדרומי של הגבעה המזרחית, היא עיר דוד, ובצפון – את הר הבית, עם הרחבה מעט מערבה. עירו של נחמיה לא כללה אפוא, את הגבעה המערבית שהייתה כבר מיושבת בימי חזקיהו. בדעה המצמצמת את חומות ירושלים של תקופת נחמיה, מחזיק גם ה' גבע³⁵. לדבריו, מתוואי החומה של נחמיה נמצאו שרידים מעטים בלבד. גם בחפירות הרובע היהודי לא נתגלו שום שרידים מן התקופה הפרסית. מעל לשרידים מתקופת בית ראשון מצויים שרידים הלניסטיים. מן הפער הזה בישוב ניתן ללמוד, שאחר חורבן ירושלים בשנת 586 ניטשה עיר "המשנה", שבגבעה הדרומית-מערבית. ושבי ציון המעטים שחזרו מגלות בבל התיישבו רק בחלק הקדום של העיר, בגבעה הדרומית-מזרחית, היא עיר דוד. מצב זה נמשך גם בתקופה ההלניסטית הקדומה, במאות ה-4 וה-3 לפנה"ס. בדעה אחרת מחזיק בן ציון לוריא³⁶, המבהיר את המציאות של החומה ההרוסה. הצבא הבבלי כשהרס את חומות ירושלים, הפיל ארצה את האבנים של הנדבכים העליונים וחלק מהאמצעים. האבנים נפלו ארצה ונשארו לרגלי החומה. נותרו היסודות, כך שתוואי החומה היה ברור. גם נחמיה כשעורך את סיורו הלילי, עובר בין הריסות החומה "ואין מקום לבהמה לעבר תחתי" (נחמיה ב', י"ד). כלומר אין מקום לבהמה שתחתי לעבור³⁷. נחמיה לא בנה חומות חדשות, אלא תיקן את הקיימות כלשון הכתוב "כי עלתה ארוכה לחומות ירושלים כי החלו הפרוצים להסתם" (שם ד', א').

אם נחמיה לא בנה חומות חדשות, אלא שיקם את הישנות, מכאן שעירו של נחמיה זהה לעיר של

סוף ימי בית ראשון, היינו לחומות חזקיהו. י' אליצור וי' קיל³⁸, סבורים אף הם שחומות ירושלים של נחמיה היו רחבות וכללו את היקפן של חומות חזקיהו. לדעתם, ההגדרה שנחמיה מגדיר את העיר "והעיר רחבת ידים וגדולה" (נחמיה ז', ד'), מתייחסת לעיר גדולה, ובוודאי כשהיא נאמרת מפי אדם שבא משושן הבירה והורגל בערים גדולות. הכתוב מעיד גם שבניין החומה נסתיים ב-52 יום, תקופה שאי אפשר להספיק בה לבנות חומות חדשות. אלא לשפץ את החומות הקיימות ההרוסות. יתר על כן, הכתוב מונה למעלה מעשרה שערים, דבר המעיד על היקפה הנרחב של ירושלים. בסיורו הלילי של נחמיה נאמר: "ואצאה בשער הגיא לילה..." (שם ב', י"ג), ובהמשך "ואהי עולה בנחל לילה ואהי שובר בחומת ירושלים, ואשוב ואבוא בשער הגיא ואשוב" (שם, שם ט"ו). כלומר "שער הגיא" הוא נקודת מוצא ושיבה של נחמיה בסיורו. זהו עשוי לסייע בקביעת תוואי החומה. מוזר כבוד³⁹ מביא שתי דעות לזהו "שער גיא", מרחיבה ומצמצמת. לדעת, ש' קליין, בספרו ארץ יהודה, "הגיא" הוא גיא בן הינום שראשיתו בסמוך לשער יפו של ימינו, והמקיף את העיר העתיקה מצד מערב ודרום. לדעת אבי יונה⁴⁰ "הגיא" הוא נחל הטירופאון, המחלק בין הגבעה המזרחית והמערבית. זר כבוד עצמו תומך בדעתו של ש' קליין המרחיב את חומות העיר, מאותם נימוקים שמנו י' אליצור וי' קיל לעיל.

ח. ירושלים האסכטולוגית

הנביאים מרבים לדבר על ירושלים של אחרית הימים. הנביא יואל ניבא על ירושלים כמקום המשפט בגויים: "כי הנה בימים ההמה ובעת ההיא אשר אשיב את שבות יהודה וירושלים. וקבצתי את כל הגויים והורדתיים אל עמק יהושפט ונשפטי עמם שם על עמי ונחלתי ישראל אשר פזרו בגויים ואת ארצו (ד', א'). ביחזקאל מ"ז, א'-י"ב מתואר השפע השופע מירושלים ומשפיע על סביבתיו: "וישבני אל פתח הבית והנה מים יוצאים מתחת הבית קדימה... וימד אלף נחל אשר לא אוכל לעבור כי גאו המים מי שחו, נחל אשר לא יעבר. ויאמר אלי הראית בן אדם. וילכני וישבני שפת הנחל. בשובני והנה אל שפת הנחל עץ רב מאד מזה ומזה. ויאמר אלי המים האלה יוצאים אל הגלילה הקדמונה וירדו על הערבה ובאו הימה אל הימה המוצאים ונרפאו המים". לפי תאורו של הנביא יצאו מים מן המקדש לכיוון ים המלח. המים ירפאו את ים המלח שתצמח סביבו צמחיה ובתוכו יהיו דגים ודייגים. תאור דומה מובא בזכריה י"ד, א'-ט': "הנה יום בא לה' וחלק שללך בקרבך. ואספתי את כל הגויים אל ירושלים למלחמה... ויצא ה' ונלחם בגויים ההם כיום הלחמו ביום קרב. ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם ונבקע הר הזיתים מחציו מזרחה וימה גיא גדולה מאד. ומש חצי ההר צפונה וחציו נגבה. ונסתם גיא הרי כי יגיע גיא הרים אל אצל... והיה ביום ההוא יצאו מים חיים מירושלים חציים אל הים הקדמוני וחציים אל הים האחרון בקיץ ובחרף יהיה".

המבנה הטופוגרפי של ירושלים הוא קערה סגורה של הרים הסוגרים על ירושלים מכל עבר. בין ההרים המקיפים את ירושלים, נתונה העיר עצמה, כשבינה לבין ההרים המקיפים אותה והגבוהים ממנה, מצויים גיאיות עמוקים. לפי התאור בזכריה, הר הזיתים הסוגר על ירושלים ממזרח יבקע. תיווצר גיא גדולה מאוד דרכו יזרמו מים חיים מירושלים, חציים לים המלח וחציים לים התיכון. הסגירות של ירושלים תיפתח. השפע האצור בתוכה יזרום מן המקדש וישפיע לכל עבר, ויגרום להכרה של כל העולם במלכותו של ה', כלשון הנביא: "והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא

יהיה ה' אחד ושמו אחד".

למעשה ניתן לחלק את הנושאים הנידונים, לשאלות המתעוררות למקרא הכתובים עצמם, כמו המסורות השונות אודות כיבוש ירושלים בימי יהושע והשופטים, או מה ידוע לנו על ירושלים שבין עקידת יצחק לבין כיבושה על-ידי דוד, והאם דוד כבש את העיר מיזמתו. סוג אחר של שאלות הן כאלה המעמתות את הסיפור המקראי עם הממצא הארכיאולוגי. בחלק הראשון התשובות נשענות על סברות המתבססות על עיון בכתובים. כך ניתן לומר שאין לנו שתי מסורות שונות אודות כיבוש ירושלים, אלא ירושלים מורכבת משתי עיירות – עליונה ותחתונה. העליונה ליהודה והתחתונה לבנימין. בני יהודה כבשו את חלקם ושרפוה באש, בעוד שבני בנימין לא הורישו את חלקם, והוא נשאר עד ימי דוד. לבעית כיבוש ירושלים יש לומר, שהמסורת אודות מקום העקידה הייתה נסתרת. ירושלים נשארה עיר נכרית כל ימי השופטים וכל ימי שאול. דוד כבשה מיזמתו כפי שניתן להבין מלשון הפסוקים, ואולי בצו ה', על-פי סברת מפרשים.

אשר לתחום השני המעמת את המקרא עם החומר הארכיאולוגי, יש לציין, שהחל מהמאה השמינית יש לנו מימצאים ארכיאולוגיים רבים, שהשוואה ביניהם לבין המקרא מאלפת. ניקבת השילוח וכתבתה המפורסמת שופכים אור על הפסוקים המתארים את מפעל המים של חזקיהו ערב מצור סנחריב. שנים רבות היה נטוש ויכוח בין החוקרים אודות היקפה של ירושלים בימי הבית הראשון. האם העיר הצטמצמה לגבעה המזרחית בלבד, או שהשתרעה על שתי גבעות – המזרחית והמערבית. גילויה של החומה הרחבה על מימצאיה, חתמו את הוויכוח הממושך. מעתה ברור לכל שלפחות החל מהמאה השמינית הייתה ירושלים עיר רחבת ידיים. שהשתרעה על שתי הגבעות.

היקפה של ירושלים של ימי נחמיה עדיין שרוי בצריך עיון, כשהדעות השונות נשענות על רמזי הפסוקים, על הממצא הארכיאולוגי ועל סברות. זכה דורנו למשאת נפשם של דורות – ליכולת לטייל עם התנ"ך בנופי ירושלים, העיר שחברה לה יחדיו. לנשום את אווירה, "חיי נשמות אוויר ארץ". אמרתי אולי יהיו שורות אילו לעזר למשוטט בחוצות ירושלים "השבה אלי קדמות נעוריה".

הערות ומראי מקומות

1. ראה י', שילה "עיר דוד, ירושלים הכנענית והישראלית", דרך ארץ, בעריכת ע', זהרוני, משרד הביטחון, 1996, עמ' 10.
2. בבראשית רבה מ"ג, ו' דרשו: "המקום הזה מצדיק את יושביו... "צדק" נקראת ירושלים, שנאמר "צדק ילין בה" (ישעיהו א', כ"א).
- לדעת שד"ל שלם היא ירושלים, על-פי זיהוי השמות "מלכי צדק" עם אדני צדק מלך ירושלים, ביהושע י', א' ו-ג'.
3. במאמרו "ירושלים בספרי התורה", ספרות מקראית וספרות כנענית, מאגנס, ירושלים, תשל"ב, עמ' 94-95.
4. בית המדרש, פרק כ"ב, מהדורה א', יעלינק, ירושלים, תשכ"ז.
5. ערכין ל"ב, ע"ב.
6. קדמוניות היהודים, בתרגום א', שליט, ה, ב, ב, סעיף 124.
7. י"מ, גרינץ, "שופטים פרק א'", מוצאי דורות, הקיבוץ המאוחד, ירושלים, 1969, עמ' 320-321. גרינץ משווה את

- מעמדה של ירושלים למעמדה של חצור, כפי שמובא במכתבי תל אל עמראנה. ירושלים תפסה מקום חשוב במרכז הארץ, כפי שחצור – בגליל. לפי זה כשם שבחצור מבחינים בין העיר שגדלה כ-800 דונם לבין המצודה שגדלה עשירית מזה. כך בירושלים העיר הרבתי שהשתרעה על-פני הגבעה המערבית והמזרחית, מגיעה לכדי 650 דונם, והמצודה, קטנה בהרבה. בני יהודה כבשו את העיר אך לא את המצודה, שנשארה בידי היבוסי.
8. ספרי, ראה ס"ב.
9. ראה: י', אהרוני, "דרכים", ארץ ישראל בתקופת המקרא, מוסד ביאליק, ירושלים, 1962, עמ' 48.
10. אמנם ירושלים עצמה מרוחקת מעט מקו פרשת המים ומהמסילה הראשית שעברה בימי קדם באזור אגד, ושיחת האיש מהר אפרים עם נערו בפרשת פילגש בגבעה, תוכיח.
11. יש רגלים להנחה ששאלו המית את הגבעונים "בקנאותו לבני ישראל ויהודה" (שמ"ב כ"א, ב') מסיבה זו שרצה "לפתוח" את המובלעת שחצצה בין שני פלגי ישראל.
12. דבורה בשירתה עושה חשבון עם שבטים שלא באו "לעזרת ה' בגבורים". אבל אין היא מזכירה את יהודה כלל. זאת כיוון שמובלעת של נכרים חצצה בינו לבין שבטי הצפון וקרוב לוודאי שאף לו היה רוצה לבוא לעזרת שבטי הצפון, לא היה מתאפשר לו.
13. העובדה ששבטי ישראל התחרו ביניהם על ההשפעה על בית המלוכה, מוכחת מהמלכת רחבעם בן שלמה בשכם (מלכ"א י"ב, א'). בעת המלכת רחבעם הייתה ירושלים כבר בירת ישראל מזה כ-80 שנה. בכל זאת ממליכים את רחבעם בשכם, בתחום שבטי בני יוסף. יש להניח שהדבר נעשה לפי דרישתם של שבטי אפרים ומנשה שבקשו לוודא בכך את השפעתם על בית המלוכה. עיין י', ייבין, "רחבעם וירבעם", ספר קורנרין, החברה לחקר המקרא, תל-אביב, 1964, עמ' 79.
14. על מסע שישק לארץ ישראל, ראה ב', מור, הסטוריה צבאית של ארץ ישראל, הוצאת מערכות, תל-אביב, 1970, עמ' 189-182.
15. ראה: ח', תדמור, "עזריהו מלך יהודה בכתובות אשור", בימי בית ראשון, החברה לחקירות ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 158-193.
16. שלמנאסר ה-5 מת כנראה מיד לאחר הכיבוש ובמקומו עלה למלוכה באשור סרגון, שהשלים את כיבוש ממלכת ישראל. ראה הנ"ל, תולדות עם ישראל בימי קדם, עורך ח"ה, בן שושן, דביר, תל-אביב, 1969, עמ' 136.
17. חז"ל באו חשבון עם חזקיהו על שלא אמר שירה על מפלת סנחריב: "בקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח וסנחריב גוג ומגוג. אמרה מרת הדין לפני הקב"ה: רשב"ע, ומה דוד מלך ישראל שאמר כמה שירות ותשבחות לפניך, לא עשיתו משיח. חזקיהו שעשית לו כל הנסין הללו ולא אמר שירה לפניך, תעשיתו משיח?" (סנהדרין צ"ד, ע"א). ואולי אפשר להבין את חזקיהו שלא יכול היה לומר שירה על נס הצלת ירושלים, שהרי יתר ערי יהודה נפלו ותושביהן נהרגו או נשבו.
18. מצוטט מתוך: ח', תדמור, שם, עמ' 143.
19. ראה: ר', עמירן, "מי השילוח ותעלת חזקיהו", עיונים בספר ישעיהו, ח"ב, החברה לחקר המקרא, קרית ספר, ירושלים, תש"ם, עמ' 245-252.
20. בחוברת סיור מארמון הנציב לעיר דוד, מכון יעקב הרצוג – ישיבת הר עציון, תשמ"ה, עמ' 18.
21. ראה בחוברת הנ"ל.
22. ברכות י', ע"ב.
23. פסחים פ"ד, משנה ט'.
24. על שם החוקר צ'ארלס וורן שחפר בירושלים מטעם הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל, בין השנים 1867-1870.
25. ראה: ב"פרוש דעת מקרא" לשמואל ב' ה', ח' והערה 19 א', שם.
- אנציקלופדיה מקראית, כרך ו', ערך "צנור", עמ' 782.

26. ראה: האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, עמ' 623-625 (וכן יגאל שילה בהרצאה ביד בן צבי).
27. ראה: נ', אביגד, העיר העליונה של ירושלים, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים, עמ' 49-57.
28. י, אליצור, בתשובה למאמרה של ר', עמירן, הנ"ל, עמ' 256-257.
29. האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, 2, בעריכת א', שטרן, משרד הביטחון, כרטא, ירושלים, 1992, ערך "ירושלים", עמ' 619; 621.
30. התאור שלהלן לקוח מספרו של נ', אביגד, העיר העליונה של ירושלים.
31. בספרו מלחמות היהודים, בתרגום א', שליט, ה', ד', ב'.
32. "עשר מסעות נסעה שכינה... מכפורת לכרוב, ומכרוב לכרוב, ומפתן למפתן, ומחצר למחצר, וממזבח וממזבח לגג, ומגג לחומה, ומחומה לעיר, ומעיר להר, ומהר למדבר" (ראש השנה ל"א, ע"ב).
33. פירוש "דעת מקרא", על אתר.
34. אטלס כרטא לתקופת המקרא, עמ' 108 מפה 170.
35. האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, עמ' 623.
36. "אתרים בירושלים בימי שיבת ציון", נספח ג', לפירוש "דעת מקרא", לספרי עזרא ונחמיה.
37. פירוש "דעת מקרא", על אתר, הערה 12.
38. אטלס דעת מקרא, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 316-317.
39. פירוש "דעת מקרא" לנחמיה ב', י"ג, הערה 4.
40. הטופוגרפיה של ירושלים, ספר ירושלים, מוסד ביאליק ודביר, ירושלים, תשט"ז, עמ' 156-169.